

TUDOMÁNY ÉS GONDOLKODÁS – HANKISS ELEMÉR UTOLSÓ MŰVEIRŐL

SCIENCE AND THINKING: ON THE LAST WORKS OF ELEMÉR HANKISS

Sümege István

filozófus, a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete kutatója
istvan.sumegi@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A címben szereplő kifejezéseket, a tudományt és a gondolkodást Martin Heidegger állította szembe egymással egy második világháború után tartott előadás-sorozatában, majd tanítványa, Hannah Arendt gondolta tovább a dichotómiát, megalkotva és elmélyítve a gondolatlanság (thoughtlessness) fogalmát. Írásomban e fogalmak mentén teszek kísérletet Hankiss Elemér utolsó korszakának értelmezésére: úgy tekintem a műveit, mint egy út állomásait, melyek a tudomány felől haladnak a gondolkodás felé.

ABSTRACT

Science and thinking are contrasted with each other by Martin Heidegger in a series of lectures held after World War II, then one of his disciples, Hannah Arendt took this dichotomy further, thus introducing and deepening the notion of thoughtlessness. I attempt to interpret the last period of Elemér Hankiss by touching upon these notions. I consider the works of Hankiss as stations on a journey from science toward thinking.

Kulcsszavak: Hankiss, Kőszeg, tudós, esszéista, szimbólumok, civilizációelmélet, világmindenség

Keywords: Hankiss, Kőszeg, scientist, essayist, symbols, theory of civilisation, universe

Tanulságos lenne végigelemezni Hankiss Elemér viszonyulását a „tudomány” eszméjéhez és többé-kevésbé általánosan elfogadott normáihoz. Egy ilyen elemzés bizonyára azzal kezdődne, hogy rámutatna: Hankiss, generációja számos más közép-európai kiválóságához hasonlóan, az agitprop marxizmus uralma alóli emancipációkövetelésével és a tudományosság európai kritériumainak újbóli meghonosításán munkálkodva indult el a pályáján. Aztán ehhez még hozzáfűzhetnénk, hogy az az irodalomtudományi strukturalizmus, melynek egyik magyarországi képviselője éppen ő volt, különösképpen fontosnak tartotta a tudományosságot,

és azzal a meggyőződéssel munkálkodott, hogy az egyetemes Scientia talán legpuhább területét, a műalkotások elemzését is egzakttá fogja tenni.

Aztán folytathatnánk azoknak a szociológiai kutatásoknak a bemutatásával és elemzésével, amelyek Hankiss Elemér irányításával vagy aktív részvételével zajlottak, és összekapcsolódtak a kortárs amerikai és nyugat-európai projektekkel.

Ez előtt a háttér előtt különösen éles kontraszttal jelenne meg hősünk életművének utolsó, leginkább talán filozófiaként címkézhető periódusa – a jelen írás tárgya –, mely mintha egyre inkább távolodna a tudomány eszméjétől.

Másfelől azonban felhívhatjuk a figyelmet arra is, hogy Hankiss már szociológusként is eretnek volt; e korszakának legsikeresebb munkái sokkal inkább tekinthetők esszéknek, mint tudományos értekezéseknek. Ő maga így vall erről Lengyel Lászlónak: „Ami pedig a sikerességét illeti, az korántsem volt olyan egyértelmű, mint ahogy monddod. [...] Mert Magyarországon egy komoly tudós-nak, illetve annak, aki azt szeretné, hogy a szakma komoly tudós-nak tekintse, nem nagyon illik ilyen viszonylag könnyen olvasható, és a világ jelenségein egyszerűen csak elgondolkozó, elmélkedő, a világra rácsodálkozó, a világgal hadakozó esszétet írni. [...] Egyrészt – a szakmán belül – a néma csend volt a visszhang. Voltak, akik fintorogtak. Volt, aki becsülettel a szemembe mondta, hogy az, amit csinálok, nem tudomány, hagyjam abba” (Hankiss, 2002).

Innen és a rövidesen bemutatásra kerülő filozófiai korszaka felől tekintve vizsgálva az irodalomtudományi periódusára pedig már inkább az látszik fontosnak, hogy az ifjú Hankiss egy olyan diskurzustípus – az irodalom – elemzését választotta hivatásául, amely másról és máshogyan gondolkodik, mint a tudomány; és nem annyira az életmű utolsó szakaszának diszkontinuitása kerül reflektorfénybe, mint inkább a kontinuitás: az tény, hogy Hankiss tudományhoz való viszonya mindvégig ambivalens maradt.

Ez a rövidke írás csupán két észrevétel vázlatos kibontására vállalkozik. Először szeretnék részleges – és hangsúlyozottan csupán részleges – magyarázatot adni arra, hogy miért távolodik Hankiss az utolsó korszakában egyre gyorsuló tempóban és egyre messzebbre a tudomány eszményétől. Továbbá szeretném röviden demonstrálni azt a tépelődésekkel, kétségekkel terhes folyamatot, melynek során ez a távolodás lezajlott.

Már akkor is sok minden körvonalazódik az első kérdésre adható lehetséges válaszból, ha pusztán a filozófiai korszak munkáinak problémafelvetéseit vesszük szemügyre.

A *Félelmek és szimbólumok* „Egy civilizációelmélet vázlata” – amint ezt a belső borítón található alcím precízen leszögezi. Tekintsünk úgy a világra, mint amely az ember számára idegen, szükségleteivel inkompatibilis, vele ellenséges, majd próbáljuk úgy megragadni a civilizációt és főképpen az ember alkotta szimbólumokat, mint kísérleteket arra, hogy ebben az idegen világban valamilyen otthonra, biztonságra tegyünk szert – javasolja a szerző (Hankiss, 2006, 180.).

A könyv első ötven oldala az „idegen világ” hipotézisét fejti ki, majd – két szakirodalmat áttekintő fejezetet követően: az első az emberi félelemmel kapcsolatos, a második pedig a szimbólumok mibenlétét tárgyaló irodalomra vet egy pillantást – példák sokasága segítségével teszi a szerző plauzibilisebbé teóriáját. Szó esik a különféle vallások világképéről, a „rosszal” kapcsolatos filozófiai és teológiai spekulációkról, a jelenkor mindennapi életének szimbólumairól – például a parfümökről és azok reklámjairól vagy a bevásárlóközpontok szimbolikájáról –, a játék jelentőségéről, az esztétikumról és sok minden egyébéről is.

Mindezek azonban csupán olyan példák, amelyek azt hivatottak megmutatni, hogy a hipotézis az élet legkülönbözőbb területeinek értelmezése során is hatáson alkalmazható, meggyőző magyarázatok adhatók a segítségével – hangsúlyozza a szerző, s ezzel egyszersmind elejét veszi az eklekticitás vádjának is. Valóban a legkülönbözőbb területekről esik szó, de minden egyetlen célnak van alárendelve: a kiinduló hipotézis megerősítésének – állítja.

Az ezerarcú én legalább három irányba halad tovább. Egyrészt folytatja *Az emberi kaland* (új kiadásban *Félelmek és szimbólumok*) elemzéseit, és részletesebben bemutatja az Én küzdelmét a társadalmi, a lelki és a metafizikai dzsungellel. (Az embert négy dzsungel veszi körül – írja az első kötetben a szerző –, az említett három és a fizikai.) Másrészt alaposabban szemügyre veszi a jelenkori nyugati civilizációt. (Ez a kérdés a korábbi munkában csak az idegen világgal való viaskodás demonstrációjának alárendelve jelent meg, a *Proletár reneszánsz* első részének tanulmányai viszont kifejezetten erre koncentrálnak.) Harmadsorban pedig kísérletet tesz a hétköznapi élet rutinjai mögött meghúzódó mélyebb értelem feltérképezésére. „...az ember két szinten létezik; egyszerre két színdarabban játszik főszerepet. Mindennapi élete praktikus, »triviális« felszínén végzi mindennapi teendőit [...] Ám, van az életnek egy többé-kevésbé rejtett mélyrétege is, [...] élete minden percében és órájában küszködik az emberi lét végső kérdéseivel” (Hankiss, 2005, 21.). Ebben a könyvben e mélyréteg elemzése még összefonódik az előző két kérdéssel (hiszen éppen ezek a végső kérdések alkotják az úgynevezett metafizikai dzsungelt, és civilizációnk hermeneutikája is a felszín mögött meghúzódó, rejtett értelem feltárása által ér célba), a trilógia harmadik darabjában azonban egyértelművé válik, hogy az idézett megkülönböztetéssel egy teljesen új utat nyitott meg a szerző.

S ezzel meg is érkezünk az *Ikarosz bukásához*. Ez a munka is a „triviális” és az „egzisztenciális” (itt „élet”-ről és „lét”-ről beszél az író) megkülönböztetésével kezdődik, de az „egzisztenciális” most már nem valami olyan értelem, amely az emberiség, illetve az individuum tudatos vagy – gyakrabban inkább – öntudatlan, értelemadó küzdelme által létrehozott, hanem valami eleve adott, valami transzcendens. Gottfried Kellert idézve: „valami víz alatti ragyogás”; József Attilával szólva: az igaz, ami több mint a valódi; Rainer Maria Rilkéhez fordulva: a valóság, amit legtöbbször nem látunk a tényektől. Itt már nem az

ember épít fel valamit, ami több mint a néma, ellenséges idegen világ, hanem ez az eleve adott készlet az embert arra – én is hadd hívjam segítségül József Attilát –, hogy ne csupán egyen, igyon, öleljen, aludjon, hanem az élet értelmén, jón, rosszon, halálon, időn, szépségen, röviden: az egzisztenciális kérdéseken is tépelődjön.

E kérdések kitüntetett helye a művészet, állítja – joggal – Hankiss, s ez a tény lehetőséget nyújt neki arra, hogy gondolatmenetét művészeti és elsősorban irodalmi elemzéseken keresztül vigye tovább, s ily módon visszakanyarodjon ifjúkori szakmájához, az irodalomtudományhoz.

A *Nincsből a Van felé* egyenes következménye a trilógia harmadik kötetében lejátszódott fordulatnak. Mi az élet értelme? – kérdezi a szerző, majd megkísérli számba venni mindazokat a válaszokat, melyek a gondolkodás legkülönbözőbb területein – a vallásokban, a tudományban, a civilizációkban, a hétköznapi tevékenységeinkben stb. – megformálódtak.

Hankiss utolsó könyve *A befejezetlen ember*, voltaképpen nem is új munka, hanem szemelvénygyűjtemény a szerző korábbi írásaiból. Sorra veszi benne életműve legfontosabb kulcsszavait és témáit, majd csokorba rendezve átnyújt egy-egy válogatást az olvasónak az általa – fölteszem – legfontosabbnak tartott, kapcsolódó gondolatmeneteiből. Ítélnetünk úgy is, hogy ez a könyv, mivel nem nagyon találunk benne semmi újat, nem is fontos. Ám, ha – látni fogjuk majd – a szerző formával való viaskodásának irányából vesszük szemügyre, legalább akkora fordulatnak mutatkozik, mint az *Ikarosz bukásának* újragondolt „egzisztenciális” fogalma.

Könnyen belátható: ami Hankisst érdekli – a civilizációelmélet, a nyugati civilizáció hétköznapi életének és triviális szimbólumainak hermeneutikája és az egzisztenciális kérdések elemzése –, nem lehet tudományos vizsgálódás tárgya. És (egyetemi-akadémiai) filozófiának is csupán azért nevezhető, mert valaha foglalkoztak efféle kérdésekkel híres filozófusok, s mert manapság is van még a professzionális világ margóján vagy azon is túl egy-két efféléken elmélkedő „egzisztencia”.

A civilizációelméletek túlságosan általánosak ahhoz, hogy bizonyíthatóak vagy cáfolhatóak legyenek. Legfeljebb a heurisztikus erejük alapján állíthatók hierarchiába. (Amúgy, ha eszerint tesszük mérlegre Hankiss elméletét, akkor egyáltalán nem találtatik könnyűnek. Semmivel sem kevésbé heurisztikus, mint például Bibó István vagy Jan *Patočka* hasonló teóriái.) Elfogadásukról meg alighanem az dönt, hogy mennyire találják el a korhangulatot. (Gondoljunk például Oswald Spengler főművének, *A nyugat alkonyának* fergeteges sikerére az első világháború után.) És Hankiss „idegen világ”-a tökéletesen korszellemellenes volt. A hatvanas–hetvenes évek optimista hangulata talán tetszéssel fogadta volna ezeket a mondatokat: „Teremteni valamit a semmiből, csillagképeket építeni szimbólumokból, talán a semmiből, fölépíteni a szabadság, az értelem és a méltóság

világát egy néma és üres univerzumban: ez úgy hiszem emberhez méltó munka volt. Igazi emberi kaland.” (Hankiss, 2006, 385.) A kilencvenes évek pesszimizmusa azonban nem tudott mit kezdeni ezzel a heroizmussal.

Amikor Hankiss a hétköznapi élet rekvizitumainak jelentését próbálja előbányászni, akkor pontosan azt teszi, amit Hannah Arendt ír le a heideggeri „gondolkodást” átinterpretálva. (Azzal a különbséggel, hogy Arendt a fogalmak elemzésére korlátozza ezt a tevékenységet, Hankiss viszont kiterjeszti mindenre, aminek jelentése lehet.) Megkérdezi, mit jelentenek a mindenki által unalomig ismert és naponta használt dolgok, majd előáll valamilyen magyarázattal. Aztán ez a magyarázat vagy meggyőzőnek tetszik az olvasó vagy a beszélgetőtárs számára, vagy nem. Az utóbbi esetben folytatódhat a diskurzus, egészen addig, míg konszenzusra nem jutnak. Az eredmény azonban soha nem lehet egy bizonyított igazság, hanem mindig csak egy plauzibilis jelentés (meaning).

Arra pedig, hogy az élet értelmének firtatása sem lehet tudományos diszkuszió tárgya, talán nem is érdemes szót vesztegetni. Hiszen még inkább nyilvánvaló, mint a fentiek esetében: mondhatunk bármit – azt sem verifikálni, sem falszifikálni nem lehetséges.

*

Az elmondottak után nem meglepő, hogy az utolsó korszak művei végig a tudomány eszméjével viaskodnak, s több ízben *explicité* is szóba kerül a problémakör.

Olykor öntudatosan vállalja a tudománytól való distanciát, mint amikor például a *Diagnózisokról* mesélt Lengyel Lászlónak, vagy a róla készült portréfilmben, ahol azt mondja, hogy megfontolt döntés volt részéről a rigorózus tudós szerepének részleges elutasítása, vagy a *Nincsből a Van felé* végén, mikor közli, hogy ő mindig jobban szeretett kérdezni, mint válaszolni. Ugyanakkor azonban nyilvánvaló, hogy valami mégis arra készítette, hogy már-már bármi áron törekedjen megfelelni a tudomány normáinak. Elemzett munkáiból egy olyan küzdelem nyomai bontakoznak ki, melyek tanúsítják: egyaránt vágyott a tudománytól való emancipációra és a tudományos elismerésre, vagy legalább a tudományos diskurzuson belül való megmaradásra is.

A *Félelmek és szimbólumok* Előszavában még egy olyan öntudatos szerző hangját hallhatjuk, aki tisztában van munkája jelentőségével. Itt is bocsánatot kér ugyan a szaktudósoktól, akiknek területére olykor bemerészkedett, de mégis nyilvánvaló: könyvét nagyhatású, felkavaró, sőt talán egyenesen forradalmi jelentőségű tudományos műnek tartja. „Az olvasót arra kérem, ne vegye zokon, ha olyan kérdéseket is végiggondolok, amelyek első pillanatban talán meghökkentik, mert ütköznek a világról és az emberi életről alkotott képével. [...] Olyan kérdéseket vetek föl, amelyeket – úgy vélem – mindannyiunknak végig kell gondolnunk, ha már itt élünk, ebben a világban.” (Hankiss, 2006, 19.)

A *Proletár reneszánsz* egyik tanulmányában azonban megjelenik valami disszonancia. A szerző viszonylag részletesen bemutatja, hogyan veti fel újra és újra Talcott Parsons a halál kérdését, és hogyan bagatellizálja azt el ismételten, tagadva a jelentőségét. A gondolatmenetet végül ezzel zárja le: „És csodálom Parsonst a halálfélelemmel és életünk egzisztenciális szorongásaival vívott küzdelméért. Ám ha célja az volt, hogy a társadalomtudományok eszközeivel tanulmányozza az emberi élet e dimenzióját, behelyezve a társadalmi cselekedetek és intézmények bonyolult rendszerébe – s mint szociológusnak ez lehetett az elsődleges célja –, akkor ezt a célt nem érte el. Mert ahelyett, hogy mint lényeges tényezőt és motivációs erőt beemelte volna a társadalmi rendszerbe, inkább kizárta onnan, azt bizonygatva, hogy ez a dimenzió és a hozzá kötődő emberi érzések világa kordában tartható, az amerikaiak többsége kordában is tartja őket – és így kirekeszthetők a társadalomkutatás elsődleges figyelemköréből.” (Hankiss, 1999, 57.)

Már ebből az idézetből és az ezt megelőző elemzésből is sejthető, hogy nem egyszerűen Parsons tudományos tévedéséről van szó, hanem ennél jóval többről. S ezt egyértelművé is teszik az *Az ezerarcú én*, majd az *Ikarosz bukásának* mármár indulatos mondatai: „Az elmúlt száz évben egyre erősödött ez az élmény; az a félelem, hogy a világnak esetleg nincsen célja és értelme. A modern tudományos ráció felülmúlhatatlan abban, ahogyan alkotóelemeire szedi szét a valóságot, és fölfedezi, meghatározza azokat az erőket és törvényeket, amelyek mozgatják és szabályozzák ezt a bonyolult rendszert. De megtorpan, és gyengeségéből elvet fabrikálva, nem válaszol, nem tud és nem akar válaszolni, az olyan kérdésekre, hogy: »Végül is, mi az, hogy univerzum?« »Miért létezik?« »Egyáltalában mit jelent az, hogy létezni?« »S mi ennek a létezésnek a célja?« »Van-e bármi jelentősége annak, hogy mi emberek itt vagyunk ebben a végtelen világmindenségben?« »S ha majd elmúlik mindez, marad-e valami utánunk?« »Volt-e valami értelme annak, hogy itt éltünk a Földön?« És így tovább.” (Hankiss, 2005, 466.) S a másik könyv idevágó passzusa: „A társadalomtudományokban az úgynevezett létkérdéseket a társadalomtudósok többsége határozottan elhárítja magától, és a filozófusok hatáskörébe vagy a privátszférába utalja. Az elmúlás vagy a halál emlegetése pedig – statisztikai adatokon vagy polgárháborús embervesztéseken kívül – »politikailag egyáltalán nem korrekt.«” (Hankiss, 2008, 31.)

Ha az öt foglalkoztató kérdésekről nem megengedett a társadalomtudományok nyújtotta keretek között beszélni, akkor vagy oda kell hagyni a tudományt, vagy be kell bizonyítani, hogy igenis érdemes ezeket a problémákat beemelni, és lehetséges őket a tudomány standardjaihoz igazodva tárgyalni. *Az ezerarcú én* egyszerre próbálkozik mindkettővel.

A könyv első részében egy váratlan módszertani újítással áll elő a szerző: egy személy átlagos napjának stációin, azok megszokott eseményein végighaladva adja elő, miképpen zajlik az én önépítése, s a két szint (triviális és egzisztenciális)

közötti oszcilláció. (Mintha átlépnénk tehát a tudományból a regény, mondjuk, James Joyce *Ulysses*éne világába.) Egy kicsit később pedig, amikor az elemzés tárgya a saját íróasztala lesz, azt is egyértelművé teszi – amire persze az olvasó e nélkül is rájött már –, hogy ez a személy ő maga.

Ez a fogás vitathatatlanul a tudományos anonimitástól és objektivitástól – s ezzel együtt persze magától a tudománytól – való eltávolodást jelenti, de Hankiss ezzel párhuzamosan Scientia előtt is áldoz.

Mindenekelőtt ismételten leszögezi, hogy ez egy tudományos könyv.

Továbbá olyan óvintézkedéseket foganatosít, melyektől alighanem azt várja, hogy elejét veszik a lehetséges bírálatoknak, és belül tartják őt a tudományos diskurzuson. Irdatlan mennyiségű könyvre hivatkozik, gyakran szükségtelenül, mert a felsorolt munkák csak lazán kapcsolódnak az általa taglaltakhoz, a felsorolások és az ismételt kitérők pedig megnehezítik mondandója világos és gördülékeny kifejtését. De ezt az árat is szívesen megfizeti, mert így demonstrálni tudja a szakirodalomban való különleges jártasságát.

Igyekszik rigorózan beilleszteni koncepcióját a tudományos mezőbe. Könyve *Bevezetésében* bemutatja, hogy kikhez kapcsolódik, és azt is hosszasan sorolja, hogy mik azok a releváns szempontok és irányzatok, melyeket nem tudott figyelembe venni.

Továbbá ismételten felhívja a figyelmet arra, hogy tudja: ebben-abbán eltér ugyan a tudományos normáktól, de ilyenkor azt is mindig közli implicit módon, hogy ezek az eltérések azért még tolerálhatók, és nem lökik a művet a tudományos diskurzuson kívülre.

Mindennek ellenére kérdéses marad, hogy foghat-e a macska egyszerre kint s bent egeret, és ezt a szerző is tudja: „Borotvaélen fogok táncolni. Először is, mert nevetségessé tehetem magam. Trivialitásokról kell beszélnem, anélkül, hogy triviálissá válna az, amit mondok. Másodszor, mert az emberek mindennapi élete mögött rejlő »egzisztenciális drámáról« kell beszélnem, anélkül, hogy túlzottan filozofikussá, fellengzőssé váljon az, amit mondok. Viszonyítási pontokat kell tehát keresnem az empirikus társadalomtudományokban, és ellenőriznem kell, hogy a mindennapi emberi élet e kettősségéről szóló hipotézis hogyan illeszkedik bele a tudományos kutatások gazdag világába.” (Hankiss, 2005, 27.)

Az *Ikarosz bukásában* jóval kevésbé tetten érhető a tudománnyal való viaskodás. Ez a munka is azzal kezdődik, hogy ez egy „képtelen könyv”, és egy ízben itt is él a szerző a főnt bemutatott retorikai fogással: ő maga figyelmeztet kérdései tudománytalanságára, de közben azt sugallja, hogy amit tesz, az mégis respektálandó. Ezekon kívül azonban alig van jele a tárgyalt probléma meglétének. Talán azért, mert itt Hankiss olyan terepen mozoghat – az irodalomban –, melyben sokkal inkább otthon érzi magát, mint a filozófiában vagy a pszichológiában, s mert az elemzés tárgyaként választott diskurzusnak megengedett efféle – a tudományból kizárt – kérdéseket is felvetnie.

A *Nincsből a Van felé* viszont újra lendít egy nagyot a folyamaton. Itt is – mint *Az ezerarcú én* első részében, de annál jóval markánsabban – maga a szerző lesz a könyv főszereplője. „Jobb híján saját magam életét használom e gondolkodás hordozójául. Jobb híján, mert ezt az életet ismerem a legjobban. És szégyenszemre, mert mintha az önmutogatás szándéka vagy önnön fontosságom tudata lapulna meg e választás mögött.” (Hankiss, 2012, 31.) Aztán a későbbiekben ismételten előkerülnek a főszereplő – a szerző N. N.-ként emlegeti – életéből merített történetek, mintegy a személyesség garanciájával hitelesítendő az elmélkedéseket.

S kevésbé találjuk már nyomát a tudósokkal szembeni mentegetődzésnek is. Sőt mintha Hankiss (végre) felvenné a kesztyűt. „Nem vagyok sem filozófus, sem teológus, sem a kozmosz vagy a belső végtelen vagy akár az emberi lélek mélységeinek szakavatott kutatója. Évtizedeken át olyan földi dolgokkal foglalkoztam, mint például a társadalmak szerkezete és mentalitása, versek struktúrája, civilizációk történeti átalakulása. De visszatekintve arra, amin gondolkoztam, és amiről írni próbáltam az elmúlt évtizedekben, most úgy látom, vagy úgy akarom látni, hogy voltaképpen – öntudatlanul – egész életemben erre a kérdésre kerestem a választ. S mintha azért kalandoztam volna a kutatás, a gondolkodás, az élet újabb és újabb területeire, mert ahol addig kerestem, nem találtam. Az utóbbi másfél évtizedben már egyre inkább ez a kérdés izgatott. Mi sem természetesebb ez olyankor, amikor már kifelé áll az ember szekerének a rúdja. Sokat olvastam, utánaolvastam annak, hogy évezredek óta hogyan küszködtek ezzel a kérdéssel teológusok, filozófusok, pszichológusok, történészek, biológusok, elméleti fizikusok (ez utóbbiakat persze csak helyyel-közzel értettem meg). Látva küszködésüket, részleges sikereiket és kudarcaikat, a kérdés egyre inkább érdekelt. S látva, hogy tulajdonképpen egyiküknek sem sikerült végső, döntő, meggyőző és bizonyíthatóan helyes választ adnia, úgy gondoltam, hogy talán érdemes újra szerencsét próbálni.” (Hankiss, 2012, 26.)

A tudomány akarása azonban az idézetben foglaltak ellenére jelen van itt is. Sőt talán egy kicsit még jobban is, mint az előző munkában. Hankiss csak sorolja és sorolja rendületlenül az élet értelmét így-úgy érintő elméleteket és magatartásmódokat, s közben alig-alig mond valamit arról, hogy N. N. mit gondol ezekről. Mintha fokozott tudományos objektivitással próbálna áldozni és vezekelni a pimaszkodásával megsértett Scientia előtt.

A *befejezetlen ember* a bemutatott küzdelem lezárásának tetszik. Az előző könyv személyessége megmarad, a tudományoskodás viszont teljes egészében eltűnik. „Lehet, hogy az agyam jobb, mint a személyiségem. Csak játszottam a gondolatokkal. Nem fogott mélyen az ekevas. Gondolataim mindig előreszaladtak, hancúroztak, élvezték a szabadságot, a meglepetéseket, a váratlan felfedezéseket. Azt, hogy ez is, az is, amaz is igaz lehet. Hogy így is, úgy is, amúgy is lehet látni a világot. Még az a gyanú is felmerült bennem önmagammal szemben, hogy nem az igazságot kerestem, hanem csak az igazság keresésének játékát élveztem.

[...] De eljött az idő, amikor szorítani kezdett a hurok. Egyre inkább kezdtem sejteni, hogy immár nem lehet a levegőbe beszélni. Hogy már nem játék a gondolat. Hanem talán az egyetlen lehetőség arra, hogy ne üres kézzel és lélekkel kelljen lelépni erről a színpadról; hogy felfedezzek valami igazi értelmet egy lehetőségekkel és lehetetlenségekkel, örömmel és szenvedéssel teli világban: hogy szembe tudjak nézni az előttem megnyíló ismeretlennel.” (Hankiss, 2014, 34.)

Mínta az elbeszélés végére értünk volna. De ne áltassuk magunkat: a történet nem véget ért vagy beteljesedett, hanem megszakadt. Nem ismerjük a folytatást, mert Hankiss Elemérnek nem volt módja megírnia a következő könyvét.

IRODALOM

- Hankiss E. (1999): *Proletár reneszánsz*. Budapest: Helikon Kiadó
Hankiss E. (2002): *Idegen világban?* Budapest: Helikon Kiadó
Hankiss E. (2005): *Az ezerarcú én*. Budapest: Osiris Kiadó
Hankiss E. (2006): *Félelmek és szimbólumok*. Budapest: Osiris Kiadó
Hankiss E. (2008): *Ikarosz bukása*. Budapest: Osiris Kiadó
Hankiss E. (2012): *A Nincsből a Van felé: Gondolatok az élet értelméről*. Budapest: Osiris Kiadó
Hankiss E. (2014): *A befejezetlen ember*. Budapest: Helikon Kiadó
Sümegei I. (2015): „Saját kényemre szabadon”: Hankiss Elemér filozófiai munkáiról. *BUKSZ.* 27, 3–4, 131–140. http://epa.oszk.hu/00000/00015/00077/pdf/EPA00015_buksz_2015_3-4_131-140.pdf